

פירוש חדש למסכת אבות

על ספרם של פרופ' נחם אילן וד"ר אליהו סמואל,
בלב ונפש: פירוש דיאלוגי למסכת אבות

מסכת אבות מעמידה אתגר למעיינים ולמפרשים. שורה של קשיים מאפיינים את עצם הווייתה, ואציג אחדים מהם:

(א) מדוע נקראת המסכת "אבות"? אחדים מהקוראים ודאי נזכרים בסיפוריו של אפלפלד, שבהם ה"אבות" הם הדור הוותיק, המחובר לקרקע ומתמוזג בה. אולם גם המשנה הראשונה, העוסקת במסירת התורה, איננה מתקשרת לאבות דווקא. ובוודאי שאברהם, יצחק ויעקב אינם בעלי זיקה לתכני המסכת.

(ב) מדוע ממוקמת המסכת בסדר נזיקין? הרי המסכת היא מוסרית באופייה, ועוסקת בעיקר במה שאנו מכנים היום "אתיקת המידות" (Virtue Ethics). מדוע היא מופיעה בסדר שעניינו יחסים ממוניים בין בני אדם. הרי לא ניחס לחז"ל בהכרח תפיסת עולם מרקסיסטית, שהפרספקטיבה שלה היא הכלכלה.

(ג) המסכת מורכבת משורה ארוכה של אמרות ומסרים מוסריים תמציתיים, המתייחסים כאמור למידות. האמרות והמסרים מגוונים ביותר, מתפרסים לכיוונים שונים ומשונים. האם יש חוליה מקשרת בין דברי החכמים הללו? שאלה זו כבר הקשה הרמב"ם, וענה על פי האתיקה של אריסטו. האם מענה זה יספק אדם מודרני?

(ד) למי נכתבה מסכת זאת? האם היא מיועדת לשופטים, לפוסקי דין, לתלמידי חכמים

אלה הן חלק מן התמיהות המלוות את מסכת אבות. פירושים רבים מספור נכתבו עליה. על אחד מהם, ר' ישראל ישראלי מטולדו שפעל במאה הארבע עשרה, כתב נחם אילן את עבודת הדוקטור שלו. גם בעולם המודרני והפוסט מודרני נכתבו פירושים תואמים את מסכת אבות. דוגמה לכך היא פירושו של אביגדור שנאן, שיצא לפני שנים אחדות בהוצאת ידיעות אחרונות ובית אביחי.

והנה פירוש חדש לפנינו, המושתת על דיאלוג שבין חוקר ספרות ערבית יהודית ומחשבת ישראל לבין פסיכואנליטיקאי ופסיכיאטר. נחם אילן ואליהו סמואל מציגים ספר משותף, המורכב מתכתובות ביניהם. נחם אילן מפרש את המשניות, ואליהו סמואל מגיב לרוב בזיקה לפסיכולוגיה. הפונט של כל כותב הוא שונה, כך שבנקל מזהה הקורא את בעלי הפירושים וההערות.

“פירוש חדש לפנינו,
המושתת על דיאלוג
שבין חוקר ספרות
ערבית יהודית
ומחשבת ישראל,
לבין פסיכואנליטיקאי
ופסיכיאטר. נחם אילן
ואליהו סמואל מציגים
ספר משותף, המורכב
מתכתובות ביניהם.”

השקפת עולם

הפיתוי הוא לתהות, מה החידוש בחיבור נוסף על מסכת אבות. לכאורה התשובה ניתנת באופן מידי. זהו אינו פירוש רגיל, אלא פירוש דיאלוגי. אמנם בעמודים הראשונים הדיאלוג איננו קולח. דומה שהחיבור הוא רב תחומי ולא בין תחומי, כלומר הוא מציג תחומי התמחות של שני מלומדים, אך ללא מגע אמיתי ביניהם. אולם כאשר הקורא ממשיך להשתקע בין בתרי הספר התחומים מתקרבים, והתכתובת נושאת אופי דיאלוגי. אולם כותב שורות אלה, שלעתים הוא פוזיטיביסט חסר תקנה, מבקש את החידוש המהותי. לא די לו בסינרגיה, אנרגיה, חוויה ועוד מיני הגדרות אופנתיות.

החידוש בפירוש שלפנינו הוא בכך שפירושיו של נחם אילן חותרים להציג את אמרות החכמים כמביעות השקפת עולם. הוא איננו מצטמצם בציבור מסוים, וגם אם התנא מייחד את דבריו לשופטים או לעורכי הדין, הפירוש מתרגם את המסר הספציפי להשקפת עולם כוללת. השקפת העולם נחשפת בידי אילן בשני מישורים. במישור האחד הוא אילן האקדמאי, הבוחן את נוסח המשנה ומתחשב בסביבתה. במישור השני הוא אילן הדתי המודרני, הקורא את הטקסט על פי אינטואיציות של אינטלקטואל בן הזמן. דוגמה למישור הראשון ניתן לראות במשנה העוסקת במסירת התורה. כתב אילן:

המשנה נראית היסטורית, היינו משחזרת את שלשלת המסירה כהווייתה, ולא היא. כל המעיין במקרא מגלה על נקלה שבימי הבית הראשון היו הכוהנים מופקדים על הנחלת התורה, והנה אין זכר להם במשנה זו. [...] אין מדובר כאן בשכחה אלא בהשכחה. הטעם ברור: העילית הכוהנית הסתאבה בימי הבית

השני, ובסופם הייתה מושחתת לחלוטין ובעצם הודחה. במקומה צמחה עילית חדשה, העילית החכמית.¹

כלומר עורך המשנה החליט להציב תמונה תקינה של מסירת התורה, ומטעמים פולמוסיים החליט להצניע את השלב הכוהני. ברוח דומה אפשר לפרש גם את חילופי הנוסחאות של "נתאי הארכלי" ו"מתיי הארכלי" (משנה ו).² ייתכן שהעורך רצה לטשטש קשר עם השליח מתי, שנזכר גם בבבלי סנהדרין בהשמטות הצנזורה. דוגמה למישור השני היא העיסוק בסייג ("ועשו סייג לתורה"). אילן המטיר שורה של שאלות המלמדת על הנזילות וה"שבירות" של הסמכות ההלכתית. "האם הוא [הסייג] ביטוי למתינות או שמא לעצבנות? האם הוא אמצעי המביא למתינות? האם מתינות היא התנהגות או תכונת נפש? האם סייג הוא חלק ממערכת 'בריאה' או מתפקד כ'תרופה' שנועדה לטפל בחולי?"³ אילן חשף סוגיות המעסיקות היום ביותר את הדתיות הלאומית ואולי את הדתיות בכלל. לנוכח עולם פוסט-מודרני, שהשינויים המתרחשים בו הם מהירים ועמוקים, שהסמכות החינוכית מאתגרת יותר ויותר, האם הסייג הוא התגובה הראויה? הדיון של אילן הפך שורה של הוראות ממוקדות להשקפת עולם. פירושו מאפשר לקורא המודרני לא רק להזדהות עם הטקסט העתיק, אלא למנף אותו לחיים העכשוויים.

באופן כזה בחר נחם אילן לענות על השאלות המתייחסות למעמדה של מסכת אבות שנזכרו בראשית הדברים. מסכת אבות היא תמצית השקפת העולם של התנאים. לפיכך היא משתייכת לאבות במובן של יסודות הקיום, כמו בביטוי ההלכתי "אבות מלאכה". היא מופיעה בסדר נזיקין על דרך האמרה המפורסמת של היידגר, "ההיות-שם (Dasein) הוא עם ההיות-שם". כלומר אי אפשר להפריד את הקיום הקונקרטי של הסובייקט מהקיום של הזולת. אדם הוא חיה חברתית, לפי הגדרתו של אריסטו. הוא תלוי משפחה, חברה וסביבה. על כן מסכת אבות איננה יכולה להופיע במסכת קדשים, טהרות או זרעים. דווקא הנזיקין מבטאים את העובדה שאדם איננו יכול להתקיים במנותק מסביבתו. פירושו של נחם אילן מבטא השקפת עולם בדרך של אוניברסום של ידע. הוא נזקק לתחומים שונים כמו ההיסטוריה של בית שני, הריאליה התלמודית ותולדות הטקסט, אך במקביל גם באינטואיציה של הקיום האנושי הממשי.

לאור פריסת השקפת העולם של התנאים כפי שהיא מגולמת באמרות הקצרות, אנחנו עלולים לאבד את המובן התשתיתי, שהוא "אתיקת המידות" או הביטוי האישי הנפשי של החכמים. את הצד הזה משלים אליהו סמואל. פירושו משיב אותנו כל העת לממדים הפסיכולוגיים האישיים של דברי חז"ל. אליהו סמואל קורא את דברי החכמים לאור תאוריות פסיכולוגיות אלמנטריות, פרוידיאניות במיוחד, אך גם תיאוריות בפסיכולוגיה של החינוך. מאז תקופת ימי הביניים

¹ בלב ונפש: פירוש דיאלוגי למסכת אבות. ירושלים: כרמל תשע"ט. עמ' 15.

² שם. עמ' 37.

³ שם. עמ' 19.

התאמצו מדענים לקרוא את השתקפות המדעים במקורות ההתגלותיים. לא היה ספק בעיניהם של רב סעדיה גאון, רמב"ם או רלב"ג שחלקה העיוני של התורה נקרא על פי החוקים המדעיים. ומאז העת החדשה מפרשים מדענים את כתבי הקודש על פי המדע. דוגמה הקרובה אלינו היא ספריו של נתן אביעזר, פיזיקאי המתימר למצוא את רמזי החוקיות הקוסמית בפרקי הבריאה. השכלתנים היו לעתים מעט ביקורתיים כלפי חז"ל, אולם בסיכומו של דבר אף דבריהם נתפסו כמיוסדים על התגלות. ר' יהודה הלוי, למשל, ציין שהתקופה שבה נערכה המשנה היא סוף ההתגלות. ההתרשמות שלי היא, שאליהו סמואל מתון יותר, ומציין הקבלות. דהיינו מדובר בהשתקפות של הקורא בטקסט הקנוני, ולא בהכרח בהתיימרות להציג מובן "אותנטי" ומקורי.

רציפות

אפשר היה לצפות, שתהיה רציפות כלשהי בהתאמה לפסיכולוגיה. הרי ידוע שהפסיכולוגיה כמדע ניסויי היא תחום צעיר. אולם פסיכולוגיה תאורטית התקיימה במשך הדורות. סמואל הביא לא פעם מבנים משולשים פרוידיאניים של רבדי הנפש. אם נשוב לפירוש המשנה הראשונה נמצא דברים מרתקים של סמואל:

המשנה הראשונה פונה לדיינים אבל מקפלת בתוכה את צפונות מבנה הנפש.

הוא מתונים בדין – זה מקומו של האיד (Id) כפי שנצפה ממבט של האגו, כלומר מקור המאווים הסובייקטיבי. הלא מודע מכיל מאוויים אסורים המספקים עונג מייד. אנשי כנסת הגדולה ציוו: אל תירא מחומר אסור וראשוני אשר מאיים לפרוץ; הרשה לו להגיח אך במתינות. אין לבטל דחף אסור אלא יש לאפשר את קיומו במידה הנאותה. כדאי לשלבו במרקם היש והאפשרי מפני שהוא מאפשר להעמיד תלמידים, שהרי מקור הלימוד בתשוקה.

העמידו תלמידים הרבה – המתינות ממוזגת את האיווי עם המציאות, וכך אפשר להעמיד תלמידים. המתינות והסייג הם גבולות האתיקה ובעצם גבולות הקיום. יכולת הלמידה מתממשת רק מתוך מתינות, כשהיצר והתשוקה אינם קפואים וחנוקים.

עשו סייג לתורה – ההלכה, הממד החוקי המציב גדר, היא ה-Super-Ego, הגבול החיצוני המונע את התפרצות האיסור של המאווי היצרי. הכרה בהלכה ובגבולות מאפשרת להיעשות מורה ורב. אנשי כנסת הגדולה הפנו את הקריאה לעשות סייג לדיינים, משמע הם סברו שהדיינים מסוגלים וראויים לעשות זאת, ואינם זקוקים לסמכות חיצונית. זה היגד המביע הרבה אמון בנמען.⁴

---

⁴ שם, עמ' 20-21.

**"הדיאלוג המתנהל בספר איננו רק בין אילן וסמואל
אלא גם בין הקורא לטקסט התנאי, ובין הדור הנוכחי
לדורות הקודמים. כוחו של הספר איננו
רק בדיאלוג ובעיצוב השקפת עולם
אלא גם בגירוי לנהל את הדיאלוג
ולהמשיך אותו גם לדורות הבאים.
היש משימה גדולה מזו?"**

סמואל הציג כאן את המבנה הפסיכואנליטי של הנפש (איד, אגו, סופר-אגו). הוא משלים את השקפת העולם שהתנסחה בדברי אילן באופן שהטקסט מתפרש כממליץ על שחרור מבוקר של הדחקות ויצרים. מבחינה זו ההטמעה של המודל הפרוידיאני נותנת טעם להעברת ההוראה של הדיינים לציבור הרחב, ולמעשה להפוך דברים ממוקדים לאוכלוסייה פרופסיונלית מסוימת להשקפת עולם כוללת. כך דברי אילן וסמואל משלימים זה את זה, ונוצר הפירוש הדיאלוגי.

אסביר כעת את ההערה על הרציפות: גם הרמב"ם יצר מבנה משולש של הנפש כדי להסביר את מבנה הנפש על פי מסכת אבות. הוא דיבר על נטייה, שהיא מושתתת על מבנה הנוזלים שבגוף, והיא דטרמיניסטית, כלומר הנטייה הנפשית היא בגדר נתון. המרכיב השני של הנפש הוא המידה, שהיא מגבשת את הנטייה לידי תכונה ואפיון מוגדרים. למשל תגבורת נוזלים מסוג מסוים מתבטאת ברגזנות, ואחרת באומץ. המרכיב השלישי הוא המעשה, שהוא ביטוי של הצדדים החיוניים של הנפש. החידוש של הרמב"ם היה, שהפעילות משפיעה על המידה. כלומר אם ייתן אדם צדקה באינטנסיביות הרי שירכוש את מידת הנדיבות. על הנטייה לא יוכל להתגבר, וייתכן שאם נטייתו איננה "מיתרגמת" למידת הנדיבות אלא דווקא לקמצנות, הוא יאלץ להיאבק במבנה הפיזיולוגי שלו כל חייו כדי להיות נדיב. אליעזר שביד הרחיב בהרצאותיו על הקדמת הרמב"ם לפרקי אבות בסוגיות אלה.

כמדומה שהפסיכולוגיה של העת העתיקה ושל ימי הביניים הן חוליות חשובות בהתפתחות הפרשנות הפסיכולוגית למקורות, והתיאוריות המודרניות הן במידה מסוימת המשך להן, אף על פי שמבחינה עניינית וניתוחית הן שונות לחלוטין. מכל מקום פסיכולוגים אינם היסטוריונים של הפסיכולוגיה, והפרשנות שלהם נגזרת מהפרקטיקה של חיי היום יום.

מישן לחדש

כמדומני שקריאת הפירוש הדיאלוגי, הנועד לחשוף את השקפת העולם של התנאים ולתת בה טעם הנעוץ בנפש האדם מגלה את השקפת העולם של הכותבים. המצבור הבלתי נדלה של הידע שבספרם של אילן וסמואל איננו מעיב על הגישה של הכותבים. מבחינתם ברור שהתנאים היו בעלי נקודת מוצא של פתיחות והכלה. דוגמה לכך היא היחס לאישה. "יוסה בן יוחנן איש ירושלים אמר: יהי ביתך פתוח לרווחה / ויהיו עניים בני ביתך / ואל תרבה שיחה עם האשה" (אבות א, ה). כתב אילן בתוך פירושו:

על הסף נראה שאין כאן איסור גורף על שיחה בין המינים, אלא על שיחה הנחשבת מופרזת, ואין התנא מציין מהן אמות המידה שעל פיהן הוא קובע מה תקין ומה מופרז. במונחי ימינו, הוא לא ראה בנשים בבית – בכל אישה שהיא! – 'מדרון חלקלק' שיש לאסור הכול מפניו. הוא נקט עמדה הפוכה, שהרי בשני היגדיו הראשונים לא העמיד איזשהו תנאי מסייג. כשהבית פתוח לרווחה וכל אחד מוזמן להיכנס אליו, האפשרות להרבות שיחה עם נשים היא אפשרות מעשית מאוד, ויוסה בן יוחנן מתריע מפני תוצאותיה האפשריות. דווקא משום כך ראוי לתת את הדעת לכך שלא קרא להימנע מהכנסת נשים הביתה או משיחה עמו⁵

כלומר אילן הפנה את תשומת הלב למשמעויות של סיוג ריבוי שיחה עם האישה, וביקש שלא להצטמצם בסייג עצמו. והמשמעויות הן אלה: על ביתו של אדם להיות פתוח ללא הבחנה בין גברים לנשים. הסייג איננו מחייב הפרדה בין גברים לנשים. להיפך, ביתו של אדם צריך להכיל את החברה המעורבת (אני משתמש במלים שאילן לא השתמש בהן, כמובן). אלא שיש לסייג את הפתיחות המוחלטת בין המינים. הדתיות מתבטאת לא רק בסייג הפריצות, אלא בעצם הפתיחות לחברה מעורבת. כמדומה שהרקע הוא הוויכוח המתנהל משלהי שנות השבעים של המאה שעברה במגזר הדתי הלאומי ביחס לחברה המעורבת. עד לתקופה זו היה ברור שתנועות הנוער הדתיות הלאומיות כמו "בני עקיבא" הן בהגדרתן מעורבות. השאלות שהתעוררו הן בדיוק שאלות הגבולות, ולסמכות הרבנית כמעט שלא הייתה נגיעה אליהן. החל משלהי שנות השבעים, כשהחלה להופיע ספרות הצניעות הדתית הלאומית, החלו רבנים מסוימים להטיל ספק בעצם הלגיטימיות של חברה מעורבת, ותנועות הנוער עמדה בעין הסערה. כמדומני שפרשנותו של אילן מבטאת עמדה המתלכדת עם העמדה שקדמה לשלהי שנות השבעים.

דוגמה נוספת היא "אבטליון אומר: חכמים הזהרו בדבריכם / שמא תחובו חובת גלות / ותגלו למקום המים הרעים" (אבות א, יא). כתב אילן:

⁵ שם, עמ' 33.

ד"ר אליהו סמואל

"אם נשוב לסוגיית מסירת תורה, המתנסחת במשנה הראשונה של מסכת אבות, נמצא שהפירוש שלפנינו הולם היטב את מגמתה: ההתאמה של דברי חכמים לכל דור."

הסמכות להגלות, היינו להרחיק בכוח אדם ממקום מושבו, היא סמכות שלטונית בלבד, שכן מדובר בפגיעה בוטה באחת מזכויות היסוד של האדם – הזכות לבחור היכן יחיה. מתבקש אפוא להניח בהקשר הזה, כי ה'חכם' הביע את דעתו בעניין שאינו קשור בהכרח או במישרין לתחום מומחיותו, ל'חכמתו'. אפשר להבין זאת גם אחרת, והוויכוח הוא על עצם הגבולות של המומחיות ותחומי העניין של ה'חכם'. מתח זה נותר בלתי פתור גם היום, ודי להיזכר בסוגיית 'משפט המלך' או האם 'הכול שפיט' כדי להבין עד כמה שאלת גבולות המומחיות היא טעונה ונפיצה.⁶

בין השיטין מזהה הקורא את רישומי הגישה המימונית, הטוענת שכוחה של משנת אבות בקריאתה למתינות, לאיזון ולדרך האמצע. במקום זה היא מתבטאת בסוגיית גבולות המומחיות. הקורא חש, שדברי התנא הם מקור לגיבוש השקפת עולם המתחדשת בכל דור. אם נשוב לסוגיית מסירת התורה, המתנסחת במשנה הראשונה של מסכת אבות, נמצא שהפירוש שלפנינו הולם היטב את מגמתה: ההתאמה של דברי חכמים לכל דור. מסירת התורה איננה פוסקת ב"אנשי כנסת הגדולה", ב"זוגות" או בתלמידיהם התנאים. התורה היא מקור להשקפת עולם, ומסירתה מתאימה אותה גם למרחש מאות ואלפי שנים לאחר התנסחותה.

בדברים אלה לא נגעתי אלא באפס קצהו של האוצר שבפירוש הדיאלוגי שלפנינו. ביקשתי להראות שהדיאלוג המתנהל בספר איננו רק בין אילן וסמואל אלא גם בין הקורא לטקסט התנאי ובין הדור הנוכחי לדורות הקודמים. כוחו של הספר איננו רק בדיאלוג ובעיצוב השקפת עולם אלא גם בגירוי לנהל את הדיאלוג ולהמשיך אותו גם לדורות הבאים. היש משימה גדולה מזו?

⁶ שם, עמ' 55.